

İctimai elmlər

UOT 902

C.V.Bağırzadə
Gəncə Dövlət Universiteti
cavid.bagirzade@gdu.edu.az

AĞDƏRƏ BÖLGƏSİNİN CANYATAQ KƏNDİ ƏRAZİSİNDƏKİ İLK ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Ağdərə bölgəsi, Canyataq kəndi, Sığnaq yaşayış yeri, Sığnaq xaçdaşları, Xatınbəyli kəndi, Manikli kəndi

Azərbaycanın ilk orta əsr yaşayış yerlərinin çoxluğu ilə seçilən bölgələrindən biri də Ağdərə ərazisidir. Buna görə də Ağdərə bölgəsi ilk orta əsr abidələrinin zənginliyi ilə fərqlənir. Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerlərindən biri də Canyataq kəndi yaxınlığındakı arxeoloji abidələrdir. Bu yaşayış yeri arxeoloji ədəbiyyatda Sığnaq yaşayış yeri adı ilə öz əksini tapmışdır. Burada vaxtilə R.B.Göyüşov arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır.

Sığnaq yaşayış yerində çoxlu sayda arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Bunların içərisində diqqəti cəlb edən nümunələrdən xaçdaşlarını göstərmək olar. Burada həmçinin ilk orta əsrlər dövrünə aid yarımqazma sövmə (məbəd) aşkar edilmişdir. Sığnaq xaçdaşları öyrənilərkən müəyyən edilmişdir ki, onların oxşarlarına Mingəçevir məbədində, eləcə də Ağdam rayonu ərazisindəki Govurqala abidəsində rast gəlinmişdir. Sığnaq yaşayış yerinin, eləcə də onun ətrafındakı abidələrin heç də hamısı tədqiq edilməmişdir. Sığnaq yaşayış yerinin ətrafında daş atlı heykəl, digər daş heykəllər, çoxlu sayda ilk orta əsr qəbiristanlıqları, saray qalığı və digər bina qalıqları tədqiq edilməmişdir ki, indi bu abidələr haqqında bölgə erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunduğuna görə fikir söyləmək mümkün deyildir.

Дж.В.Багирзаде

О ПАМЯТНИКАХ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ СЕЛА ДЖАНЯТАГ АГДЕРИНСКОГО РЕГИОНА

Ключевые слова: Кавказская Албания, Агдеринский район, село Чанятаг, поселение Сыгнак, Сыгнагские каменные кресты, село Хатынбейли, село Маникли

Территория Агдеринского района отличается наличием множества населенных пунктов, относящихся к периоду раннего средневековья, и поэтому эта область богата археологическими памятниками данной эпохи. Одним из населенных пунктов, относящихся к периоду раннего средневековья, является археологический памятник, расположенный неподалеку от села Чанятаг. Это

поселение согласно археологической литературе называется Сыгнаг. Здесь в свое время знаменитый азербайджанский археолог Р.Б.Геюшев проводил археологические исследования.

На территории поселения Сыгнаг был обнаружен богатый археологический материал, среди которого особое внимание привлекают каменные кресты. Кроме этого, здесь также был обнаружен храм, относящийся к раннесредневековому периоду. После изучения Сыгнагских каменных крестов, было выявлено сходство этих крестов с крестами из храма в Мингечауре, а также с крестами в историческом памятнике Гевургале, находящимся на территории Агдамского района. Не все исторические памятники, находящиеся вокруг поселения Сыгнаг были изучены. Вследствие того что, эти территории оккупированы армянскими захватчиками, вокруг поселения Сыгнаг остались неизученными различные каменные памятники, кладбища, развалины дворца и других зданий раннесредневекового периода.

J.V.Baghirzadeh

ABOUT THE EARLY MEDIEVAL MONUMENTS IN THE VILLAGE OF JANYATAG OF AGHDERE REGION

Keywords: *Caucasian Albania, Aghdara region, Janyatag village, Signag habitation, Signag cross-stones, Khatinbeyli village, Manikli village*

One of the elected areas by a majority of the early medieval settlements is Aghdara territory. Therefore, Aghdara region stands out for the richness of the early medieval monuments. One of the early medieval settlements of Aghdara region is archaeological monument near the Janyatag village. This settlement is reflected in archeological literature by name Signag. In former times, R.B.Goyushov has investigated archaeological researches.

A lot of archaeological materials have been founded in the Signag habitation. Cross-stones can be given as notable example among them. Here also temple belonging to the early medieval period has been founded. During learning of Signag cross-stones, it was determined that, their analogs have been founded in Mingachevir temple, as well as in the Govurgala monument in the territory of Aghdam. All of the Signag settlement, as well as the monuments around it have not been investigated. Stone horse sculpture, other stone sculptures, many early medieval cemeteries, the remains of palaces and the other buildings have not been studied that, it is impossible to say about these monuments now, because the region has been occupied by Armenian invaders.

Giriş

Azərbaycanın ilk orta əsr yaşayış yerlərinin çoxluğu və abidələrinin zənginliyi ilə seçilən bölgələrindən biri də Ağdərə ərazisidir. Qarabağda xüsusi yerə malik olan Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerlərindən biri də Canyataq kəndi yaxınlığındakı abidələrdir ki, bu abidələr elmi ədəbiyyatda

Sığnaq yaşayış yeri adı ilə öz əksini tapmışdır. Sığnaq, Canyataq kəndi yaxınlığında yaylaq yerinin adıdır. Burada vaxtilə görkəmli arxeoloq R.B.Göyüşov arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağ ərazisindəki abidələrin arxeoloji baxımdan öyrənilməsində R.B.Göyüşovun xidmətləri böyükdür.

R.B.Göyüşov 1963-1971-ci illərdə Dağlıq Qarabağa arxeoloji səfərlər etmiş, kəşfiyyat xarakterli bir sıra işlər görmüşdür [5, s.19]. Bu dövrdə R.B.Göyüşov əsasən Ağdərə rayonu (1992-ci il oktyabrın 13-də Dağlıq Qarabağın ən böyük rayonu olan Ağdərənin inzibati rayon statusu Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin qərarı ilə ləğv edilmiş, onun ərazisi qonşu Ağdam, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarının inzibati ərazisinə daxil edilmişdir. Hal-hazırda bəhs olunan bu ərazi inzibati baxımdan Ağdam rayonunun inzibati ərazisinə daxildir – C.B.) ərazisində arxeoloji tədqiqat apardığı Çardaqlı, Madagis, Canyataq kəndləri ərazisində, Çaraberd qalasında, “Ana şəhər” yerində və s. yerlərdə əsasən ilk orta əsr abidələrini öyrənmişdir. Canyataq kəndi yaxınlığındakı Sığnaq yaşayış yerində isə 1968-ci ildə arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. R.B.Göyüşov sonrakı illərdə də davamlı olaraq Dağlıq Qarabağa, o cümlədən də Ağdərə bölgəsinə arxeoloji səfərlər etmişdir.

XX əsrin 80-ci illərində Canyataq kəndi yaxınlığında yol çəkilərkən torpaq işləri görülən zaman maddi mədəniyyət nümunələri, qəbir abidələri aşkar edilmişdir [2, s.83]. Canyataq kəndi yaxınlığında, o cümlədən də yaxın qonşu Xatınbəyli, Çıldıran, Baş Güneypəyə kəndləri yaxınlığında ilk orta əsrlər dövrünə aid abidələr mövcuddur ki, onlar vaxtilə, yəni Ağdərə bölgəsinin erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilməsinədək olan dövrdə arxeoloji baxımdan öyrənilməmişdir.

Sığnaq yaşayış yeri və abidələri haqqında

Keçmiş Ağdərə rayonunun Canyataq kəndi yaxınlığında aşkar edilmiş arxeoloji material və abidələrin təhlili göstərir ki, ilk orta əsrlər dövründə burada yaşayış yeri mövcud olmuşdur. Bu yaşayış yerinin kəndtipli yaşayış yeri kimi xarakterizə etsək də, qeyd etməliyik ki, burada iri bir yaşayış məntəqəsi olmuşdur.

İlk orta əsr Sığnaq yaşayış yerindən qəbir abidələri, Alban daş heykəli (elmi ədəbiyyatda Alban bütələri adı ilə də qeyd olunmuşdur), dulusçuluq məmulatlarının qalıqları, məbəd yeri, xaçdaşlar və s. aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, Canyataq kəndinin yaxınlığında ilk orta əsr abidələrinin qeyd etdiklərimizdən daha çox olması şübhəsizdir. Lakin vaxtilə burada R.B.Göyüşovun kəşfiyyat xarakterli qazıntıları və tədqiqatlarını nəzərə almasaq, geniş şəkildə arxeoloji tədqiqatlar aparılmamışdır.

Sığnaq yaşayış yerində aşkar edilmiş məbəd yarımqazma sövmə tipinə aid edilmişdir. Ümumiyyətlə, yarımqazma sövmələr arxeoloji tədqiqatlara görə,

əsasən Qarabağ ərazisində geniş yayılmışdır. Füzuli, Ağdam və s. rayonların ərazisində belə məbəd yerləri aşkar edilmişdir.

Sığnaq yaşayış yerindəki bu dairəvi yarımqazma sövmənin diametri 4,7 m-dir. Ərazinin relyefindən asılı olaraq sövmənin qərb tərəfi 1,90 m, şərq tərəfi isə 0,96 m dərinliyində qazılmış, içəri tərəfdə divarlar bir cərgə çay daşı ilə üzlənmişdir. Digər belə sövmələrdə olduğu kimi, bu məbədin də şərq tərəfində xaçdaşı qoyulmuşdur. Yarımqazma sövmənin küncələrində, dörd yerdə ağac sütunların qalıqları qeydə alınmışdır [6, s.166].

R.B.Göyüşov yarımqazma dairəvi sövmələri yerüstü dairəvi sövmələrdən əvvəlki dövrə aid etmişdir [8, s.98]. Tədqiqatçı M.C.Xəlilov yarımqazma dairəvi sövmələrin meydana çıxması tarixini V-VI əsrlərə aid etmişdir [6, s.166].

Qeyd etmək lazımdır ki, yarımqazma dairəvi sövmələrin belə inşa xüsusiyyətlərini ənənəvi inşaatla bağlı hesab etmək lazımdır. Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlardan məlumdur ki, Azərbaycanda qazma və yarımqazma tipli evlər olmuşdur və bu tip evlərin inşası uzun əsrlər boyu sürmüşdür. Yarımqazma sövmələrin inşa edildiyi dövrdə mövcud ev tiplərindən biri də “Qaradam” yaşayış evləridir. Qaradam tipli yaşayış evlərinin plan quruluşu, tikinti texnikası və təyinatı haqqında bir çox mənbələrdə, Azərbaycana gəlmiş səyyahların yol qeydlərində ətraflı məlumatlara rast gəlinir. X əsrin sonlarında ərəb coğrafiyaşünası əl-Məqdisi belə evlərin mövcud olduğunu qeyd edir [1, s.47]. Azərbaycan ərazisində qaradam tipli evlər çox qədimlərdən başlayaraq uzun əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Belə hesab etmək olar ki, yarımqazma dairəvi sövmələrin inşası bilavasitə yuxarıda qeyd olunan tikinti xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Digər tərəfdən çox xərc tələb etmədən daha tez zaman ərzində başa gəldiyi üçün belə sövmələr kəndtipli yaşayış yerlərində inşa olunurdu. Necə deyirlər, kasıb və kiçik kəndin əhalisi üçün sadə ibadət yeri. Çox güman ki, bu tip sövmələr hər bir yaşayış yerində – kiçik kəndlərdə olmuşdur, lakin belə hesab etmək olar ki, onların hamısı inşa xüsusiyyətlərinə və texnikasına görə dövrümüzədək gəlib çatmamışdır.

1968-ci ildə Ağdərə rayonunun Canyataq kəndi ərazisindəki ilk orta əsr Sığnaq yaşayış yerində R.B.Göyüşov tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 14 ədəd xaçdaş tapılmışdır. Bunlardan yalnız birinin üzərində tarix həkk edilmişdir: erməni təqviminin 614-cü ili, yəni 1165-1166-cı il. Bunların arasında məişət və dini xarakterli təsvirləri, habelə ornamental xüsusiyyətləri ilə seçilən bir xaçdaşı xüsusi maraq doğurur. Dağlıq Qarabağın məişət təsvirli xaçdaşları Cənubi Qafqazda çox nadir nümunələr hesab olunurlar. Məişət təsvirli Sığnaq xaçdaşı əhəngdaşından hazırlanmışdır. Onun eni 0,60 m, qalınlığı 0,13-0,14 m, qorunmuş hissəsinin hündürlüyü 0,96 m-dir. Daşın kənarlarında ikiqat hörmə naxış həkk edilmişdir. Xaçdaşının mərkəzi hissəsində müxtəlif vəziyyətlərdə iki kişi və bir qadın, quş, xaç və iki həndəsi fiqur təsvir

edilmişdir. [3, s.38-42; 6, s.214]. R.B.Göyüşov bu xaçdaşını ilk orta əsrlərin sonuna, daha konkret isə VIII-IX əsrlərə aid etmişdir [3, s.42-43]. Albaniyanın xristian abidələrini, onların xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş M.C.Xəlilov xaçdaşındakı hörmə naxışın olmasını nəzərə alaraq Sığnaq xaçdaşının ən tezi X əsrdə yaradıldığını hesab edir [6, s.214]. A.B.Nuriyev, Z.İ.Yampolski, D.A.Axundov və s. kimi tədqiqatçılar dini abidələr və materiallarda hörmə naxışların VIII-IX əsrlərə aid olduğunu hesab etmişlər. Alban xristian abidələrində, eləcə də xaçdaşlarında, xaçdaşların kənar haşiyələrinin bəzəyində hörmə naxışların VII-VIII əsrlərdə meydana çıxdığını deyə bilərik. Bu naxışlar, eləcə də Alban xristian abidələrindəki istər dini, istərsə də digər motivli naxış və bəzəklər, ornamentlər və s. özünəməxsusluq təşkil edir, onların xristianlıqdan daha çox xalqımızın (albanların, Alban ittifaqına daxil olan türkdilli boyların) xristianlığa qədərki dini-mifik təfəkkürü ilə bağlı olduğu şübhəsizdir. Həmçinin buraya Alban memarlığının, inşaat sənətinin, daşışləmə və həkkəlik sənətinin milli-etnik özünəməxsus xüsusiyyətlərini də əlavə etmək olar. Bütün bunları nəzərə alaraq xristian abidələrdəki, xaçdaşlarındakı hörmə naxışların milli özünəməxsus bir ornament olduğunu qətiyyətlə söyləmək olar.

Sığnaq yaşayış yerində üzərində qolları eyni ölçülü xaç həkk olunmuş daş aşkar edilmişdir. [8, s.101; 6, s.210]. Bu xaç qolları uclara doğru getdikcə genişlənərək üçbucaq, onların ucları isə ayparanı xatırladan bir formanı alır. Belə xaç təsvirlərinə Mingəçevir məbədindən üzə çıxarılmış daşın üzərində, Govurqalada (Ağdam rayonu Sofulu kəndinin yaxınlığında, Aluen şəhəri yerində) aşkar edilmiş daşın üzərində və s. yerlərdə aşkar edilmişdir [6, s.210].

Ağdərə-Xankəndi yolunun ətrafında, Sov və Popov dərəsi adlanan bir yalda aşkar edilən bu ilk orta əsr yaşayış yeri Canyonatq kəndindən 2 km qərbdə yerləşir. Hələ XX əsrin 80-ci illərində buradan yol çəkilərkən və yer şumlanarkən xeyli maddi mədəniyyət qalıqları və qəbir abidəsi aşkar edilmişdir. Bir hissəsi uçmuş qəbir açılarkən iri bir daşa təsadüf edilmişdir. Bu daş başdaşı olmasına baxmayaraq o qəbrin üstünə uzadılmışdır. Görünür, bunu sonradan bu vəziyyətə qoymuşlar. Daş 1,5 m uzunluğunda, 0,35-0,40 m enindədir. Daşın üzərində stilistik insan təsviri verilmişdir. İnsanın başından yalnız göz və burun hissələri qazma üsulu ilə düzəldilmişdir. Əlləri isə dirsəkdən bükülərək üzünə doğru qatlanmış halda, qabarıq üsulda təsvir edilmişdir. Daş büt vaxtilə Şuşada Xan sarayında yerləşdirilmişdir. Bu daşdan Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndindəki Mələkmollalı qəbiristanlığında və həmin kənddə Dəlləkli yalı deyilən yerdə də aşkar edilmişdir. Yuxarıda təsvir etdiyimiz daşın məxsus olduğu qəbirdə yalnız skeletin kəlləsinə təsadüf edilmişdi, qalan hissəsi isə qəbir uçurulduğu üçün əzilmişdir. Buna görə də skeletin istiqaməti və onun vəziyyəti haqqında bir şey söyləmək mümkün olmamışdır. Lakin qəbir qazılarkən oradan bir neçə gil qab hissələri aşkar edilmişdir. Bu qırıqlar qəbrə məxsus deyildir. Qab qırıqlarının təhlili göstərmişdir ki, bunlardan biri hansısa

qulplu əşya, biri nəlbəki formalı qab, digəri isə forması müəyyən olunmayan qab olmuşdur [2, s.83-84; 7, s.267-275].

Canyataq və Xatınbəyli kəndinin arasında (***Haşiyə.** Arxeoloji ədəbiyyatda Sığnaq yaşayış yerindən bəhs edərkən yuxarıda göstərdiyimiz kimi, paralel olaraq Canyataq kəndi yaxınlığındakı abidələr kimi də adlandırmışlar. Əslində Sığnaq buradakı Xatınbəyli, Manikli və Canyataq kəndlərinin yaxınlığında yerləşir. Bu kəndlər bir-birlərindən təxminən 4 km məsafədə yerləşirlər. Göründüyü kimi, bu kəndlər çox yaxın qonşu kəndlərdirlər. Deməli Sığnaq yaşayış yerini təkcə Canyataq kəndinin yaxınlığındakı yaylaq yeri kimi təqdim etmək olmaz. Yerli əhalinin verdiyi məlumatlara görə, Sığnaq yaylaq yeri əslində Xatınbəyli kəndinin camaatının dədə-baba yeri olmuşdur – C.B.*) Çalaqlıq adlanan yerdə Alban xristian qəbiristanlığı vardır. Qəbiristanlıqdan azca aralı başdaşı olan bir qəbir vardır. Bu qəbri yerli əhali “Qara keşişin qəbri” adlandırırdılar. Canyataq kəndinin yaxınlığında, qonşu Çıldıran kəndi ilə Baş Güneypəyə kəndi arasında bir dərənin başında qara daşdan yonulmuş əlində qılnc tutmuş atlı heykəli vardı. Bu heykəli yerli əhali “Qara xanın heykəli” adlandırırdı. Yerli əhalinin verdiyi məlumata görə, məlum Dağlıq Qarabağ hadisələri yeni-yeni başlayan zaman mənfur ermənilər kənd təsərrüfatı texnikası vasitəsi ilə bu heykəli yerindən götürüb gizlətməmişlər [4, s.134]. Bu abidələr arxeoloji cəhətdən tədqiq edilməmişdir. “Qara xanın heykəli” haqqında çox təəssüf ki, arxeoloji ədəbiyyatda bəhs olunmamışdır. Ümumiyyətlə, xüsusilə ilk orta əsrlər dövrünə aid abidələrin zənginliyi ilə seçilən Ağdərə bölgəsində tədqiq edilməmiş belə abidələr çoxdur.

Yerli əhalinin (xüsusilə də Ağdərə bölgəsinin Xatınbəyli kənd sakini, publisist, çoxsaylı kitabların müəllifi Xaqani Ədəb oğlu Rzaquliyevin) verdiyi məlumatlara görə, Sığnaq yaylaq yerində qədim və böyük yaşayış yerinin qalıqları vardır. Həmçinin yerli ziyalıların verdiyi məlumatlara görə, Sığnaq yaylağında irili-xırdalı 17 qəbiristanlıq qeydə alınmışdır. Sığnaq yaşayış yerinin yaxınlığındakı Qabaq Quzey adlı yerdə saray və digər abidələrin qalıqları vardır. Belə hesab etmək olar ki, Sığnaq yaşayış yeri yalnız bilavasitə Sığnaq adlı ərazidəki abidələri deyil, həm də yaxın ətraf ərazidəki abidələri də əhatə etmiş ilk orta əsrlər dövrünə aid böyük bir yaşayış yeri olmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, Canyataq kəndi yaxınlığındakı Sığnaq yaşayış yerində 1968-ci ildə R.B.Göyüşovun apardığı arxeoloji tədqiqatlardan sonra heç bir arxeoloji tədqiqat aparılmamışdır. Göründüyü kimi, Canyataq (Sığnaq) ilk orta əsr yaşayış yeri müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri ilə, dini abidələrlə zəngin bir yerdir. Bu da Canyataq (Sığnaq) ilk orta əsr yaşayış yerinin mühüm və iri yaşayış məntəqələrindən biri olması haqqında fikir irəli sürülməsinə əsas verir. Canyataq kəndi yaxınlığındakı Sığnaq yaşayış yerindən başqa kəndin

yaxınlığındakı digər arxeoloji abidələrin mövcudluğu burada ilk orta əsrlər dövründə sıx məskunlaşmanın olmasından xəbər verir. Belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, Canyataq kəndi yaxınlığındakı abidələr, eləcə də Canyataq kəndinin yaxın qonşuluğundakı yuxarıda göstərdiyimiz kəndlərin ərazisindəki abidələr tamamilə tədqiq edilməmişdir. Hal-hazırda bu bölgə erməni qəsbkarlarının işğalı altında olduğundan buradakı abidələrin son vəziyyəti haqqında bir fikir söyləmək mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. *Bağırzadə C.V.* Ağdərə IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı: Elm və təhsil, 2014, 126 s.
3. *Göyüşov R.B.* Sığnaq yaşayış yerindən aşkar edilmiş məişət təsvirli xaç daş // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №4, Bakı: Elm, 1968, s.38-43
4. *Xaqani Ədəboğlu (Rzaquliyev).* Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri, Bakı: Nurlan, 2006, 558 s.
5. *Xəlilov M.C.* Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər), Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, 284 s.
6. *Xəlilov M.C.* Albaniyanın xristian abidələri (IV-X əsrlər), Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2011, 344 s.
7. *Məmmədov A.M., Cəfərov P., Novruzova R.F.* Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr abidələri // Tarix və onun problemləri, Bakı, №1, 2007, s.267-275
8. *Геюшев Р.Б.* Христианство в Кавказской Албании. Баку: ЭЛМ, 1984, 192 с.

Redaksiyaya daxil olub 21.12.2019